

УДК 340.123(092)

В. А. Греченко

М. Л. Дювернуа як історик права Київської Русі

Проаналізовано історико-правові погляди видатного дореволюційного вченого М. Л. Дювернуа щодо джерел права та судочинства в Київській Русі, характеру, принципів цивільного процесу, доказів та доказування за Руською Правдою, сутності понять «видоки» та «послухи».

Ключові слова: Руська Правда, виникнення права, суд, система доказів, свідки.

Микола Львович Дювернуа (1836–1906) – російський історик права і юрист, заслужений ординарний професор, доктор цивільного права. Протягом 6 років (1875–1881) працював професором у Новоросійському (Одеському) університеті, зробивши, таким чином, значний внесок у підготовку правознавців на українських землях.

Біографія та науковий доробок М. Л. Дювернуа висвітлювалися в Енциклопедичному словнику [1, с. 366] і Новому енциклопедичному словнику [2, стлб. 98] Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона, статтях В. А. Томсінова [3], М. В. Лушникової [4], С. А. Батової [5], Ю. С. Гамбарова [6], І. В. Бушина [7].

Слід відзначити, що абсолютна більшість вказаних вище статей (до речі, незначних за розміром) присвячені характеристиці цивільно-правових поглядів М. Л. Дювернуа*, а аналіз його історико-правових поглядів займає істотно менше місце. Тому метою цієї публікації є певне узагальнення поглядів М. Л. Дювернуа на історію

---

* До речі, на сайті Ярославського державного університету [8], де деякий час працював М. Л. Дювернуа, невірно вказано літературу про нього. Зокрема тут написано, що матеріали про М. Л. Дювернуа містяться в «Русском биографическом словаре» (Изд. под набл. предс. Император. Рус. Истор. Об-ва А. А. Половцова. СПб. : Тип. Тов-ва «Обществ. польза», 1905. Т. 6 : Дабелов – Дядьковский. С. 738–740). Проте, це помилка, оскільки на цих сторінках міститься інформація тільки про рідного брата М. Л. Дювернуа – Олександра Львовича Дювернуа – відомого російського лінгвіста. Крім того, на цьому ж сайті вказано, що стаття про М. Л. Дювернуа міститься в «Новом энциклопедическом словаре» (в 29 т. / под ред. К. К. Арсеньева. СПб. : Изд. общ. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1911–1916. Т. 11. С. 366), але в дійсності вона знаходиться в т. 17 (стлб. 98).

права Київської Русі, виявлення головних аспектів у цій царині його наукового доробку.

М. А. Дювернуа народився у 1836 р. в Москві у сім'ї викладача французької мови Александринського сирітського інституту – француза, що лише за рік став російським підданним. Закінчив у 1857 р. юридичний факультет Московського університету. Декілька років працював гімназичним учителем. У 1865–1866 рр. слухав лекції в Гейдельберзькому університеті. У 1869 р. захистив магістерську дисертацію «Источники права и суд в Древней России» [9, с. 134], написану під сильним впливом Р. фон Іеринга [1, с. 366]. У Іеринга перше місце у методології пізнання права і держави відводилося опису, класифікації та аналізу фактів. Вивченню емпіричного матеріалу за його теорією надавалося більшої ваги, ніж оперуванню філософськими конструкціями. Емпіричний матеріал розглядається Іерингом як в історичному, так і в структурно-функціональному вимірах [10, с. 524]. Саме ці аспекти методології Іеринга помітні у вказаній роботі М. А. Дювернуа.

З 1871 по 1875 рр. М. А. Дювернуа викладав римське право в Демидівському юридичному ліцеї в Ярославлі. В цей же час знову поїхав за кордон, де слухав Р. Іеринга, І. Унгера і К. Арндтса. У 1875 р. в Ярославлі захистив докторську дисертацію «Основная форма коррального обязательства. Историко-юридическое и критическое исследование по римскому праву». На початку того ж року переїхав до Одеси і почав читати лекції з римського права. У 1881 р. був запрошений на кафедру цивільного права юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Віддаючи перевагу педагогічній діяльності, він не встиг опублікувати свої великі курси по історії та догмі римського права, розроблені в Одесі [2]. Звертаючи увагу на універсальність римського права, його внутрішні переваги, професор закликав ретельно вивчати його, що вважав необхідним і дуже корисним після судової реформи 1864 р.: «Легко було обходитися духом римського права, коли суду дозволено було шукати кожен час опору в законодавцеві. Інша ситуація тепер, коли суд сам зобов'язаний мати завжди на все готову відповідь. Тепер мало одного духу, потрібна сама юридична матерія класичного світу, потрібна серйозна і тривала робота над джерелами. Ця робота над джерелами повинна складати усе завдання школи, і з нею разом з'являться відповіді на безліч непорозумінь практики. Якщо наша школа почне правильно ставитися до свого завдання, то внутрішні сили римського права дадуть себе відчути в житті і в практиці не розумом влади, а владою розуму» [11, с. 25]. М. А. Дювернуа був блискучим викладачем [2]. За оцінкою його учня, доцента цієї ж кафедри Августа Ісааковича Камінки (1865–1941), його лекції з цивільного права були не просто звичайним університетським курсом, а рядом монографічних досліджень із

складних і дискусійних питань цивільного права [12]. В останній період життя М. А. Дювернуа займався підготовкою до видання твору «Чтения по гражданскому праву». Микола Львович Дювернуа помер у 1906 р. і був похований у професорському куточку Ново-девічого монастиря [13].

Звернемося до аналізу основної роботи М. А. Дювернуа у галузі історії права – «Источники права и суд в Древней России: Опыт по истории русского гражданского права». У цій праці він зосередився на дослідженні «умов і органів розвитку права і процесу» в тому вигляді, в якому вони виявляються в Руській Правді, договірних грамотах, пам'ятках юридичної практики і законодавства XIV і XV ст. Метою дослідження джерел права і суду в Київській Русі було виявлення характерних для давньоруської правової культури особливостей. Так, договори руських князів з греками у X ст. цікавили Дювернуа передусім тому, що «в них вперше твердо і на письмі уставлені були норми, за якими повинен творитися суд» [3, с. 511].

У своєму дослідженні М. А. Дювернуа звертає увагу на політичні передумови виникнення права у Київській Русі, вказує на зв'язок політогенезу з правогенезом. Це підкреслюють і сучасні дослідники наукового доробку М. А. Дювернуа. Так, автор передмови до сучасного видання (2004 р.) вказаної монографії М. А. Дювернуа О. В. Коновалов звертає увагу в дослідженні Дювернуа саме на політичний аспект: «покликання варязьких князів Рюрика, Трувора і Синеуса на князювання на Русь, він (Дювернуа) пояснює прагненням суспільства до встановлення справедливої – об'єктивної, рівновіддаленої від протиборчих соціальних груп професійної публічної влади» [14, с. 22, 23]. Дювернуа пише: «князь не є тільки провідирем дружини, чужою людиною серед підкореного народу. Покликані князі замінили собою не родових владик, бо їх не можна замінити ніким, а ту неміцну і непостійну форму угод, яка передувала угоді покликання князя. Покликання князя було першим кроком до виділення державного права з тієї нерозмежовувальної доти маси прав, володарем якої до цього počував себе кожний вільний» [15, с. 23, 24].

Дювернуа підкреслював, що князь був обраний усією волостью суддею і покликаний був не на певний термін і не для вирішення певного роду спорів, а був постійним органом політичної, адміністративної та судової влади [15, с. 20]. Потрібний був не пасивний орган суду, а «сильний представник влади», чим обумовлений вибір войовничих людей, крім того місцеві мешканці довіряли судити себе саме тим, хто не належав до від «тубільного населення», не був пов'язаний з ним ніякими стосунками.

За аналогією з німецькими правовими звичаями М. А. Дювернуа так описує характер тодішнього правосуддя: «Старий час мав багато переваг перед новим. Тоді не було людей, для яких процеси

складали насущний хліб. Суддя піклувався тільки про те, щоб примирити тих, хто сперечаються. Контроль публічності спонукав кожного бути поступливим. Голос неупередженого третейського судді вказував справедливую міру вимогам. До суду третіх зверталися не лише приватні особи, але також громади, монастирі, вельможні князі та вище боярство. Вільними суддями бували в цю пору і приватні особи, бували і люди, наділені публічною владою суду» [15, с. 337]. Йдучи за Ієрінгом, М. А. Дювернуа вважає безсумнівним, що «впродовж усієї епохи панування звичаєвого права найбільш поширеною формою суду була форма третейська та інші споріднені їй форми договірною вирішення спорів» [15, с. 332].

На думку Дювернуа, походження слова «истец» (позивач) щільно пов'язане з матеріальністю первинних юридичних уявлень про особу (лицо), яка нібито розшукує свою річ [15, с. 172]. Проте, як вважає В. В. Момотов, етимологія давньоруського слова «искати» чи «искъ» не пов'язана з розшуком речі – буквально «искати» перекладається як домагатися чого-небудь [16, с. 34]. При цьому дослідник посилається на «Словарь древнерусского языка» І. І. Срезневського [17, стлб. 1114].

З часів так званої «Найдавнішої Правди» виділялися дві групи свідків – видоки і послухи, причому в літературі до теперішнього часу відсутня єдина думка про те, в чому саме полягає відмінність цих груп. Згідно з однією точкою зору, видоками іменувалися очевидці злочину, а послухами – особи, що свідчать «по слуху», тобто мають у розпорядженні яку-небудь інформацію про злочин, отриману від третіх осіб [18, с. 48, 49]. Інша думка виходить з процесуальної відмінності цих груп, називаючи видоками свідків у традиційному розумінні цього слова, а послухами – осіб, за свідченнями яких суддя встановлював правомірність дій сторін [19]. Дещо іншої точки зору дотримувався В. Г. Демченко, який, опонуючи І. Енгельману та С. В. Пахману, писав: «Під послухами у власному сенсі розуміються свідки, які були присутніми за запрошенням сторін, а не випадково при укладанні договору, з якого виникла справа. При такому значенні послухів, як нам здається, вірніше пояснити і саму їх назву з того, що вони *послухалися* ... бути присутніми при укладенні угоди, ніж виводити її від того, що вони безпосередньо сприйняли *на слух* про обставини, про які свідчать [20, с. 137] чи знають про них *по слуху* [21, с. 48, 49] від інших» [22, с. 9].

М. А. Дювернуа з приводу походження групи послухів звертає увагу й на інші аспекти проблеми: «Присутність вільних послухів не просто засвідчує факт. Їх присутність надає юридичної сили таким діям, які без того залишилися би простим фактом». Цей висновок вчений робив, виходячи з норм цивільного законодавства, згідно з якими свідок угоди був не лише очевидцем (видоком), але в той же час сприяв сторонам: «Можна бути просто видоком (очевидцем).

Таким видоком буде кожний, хто бачив. Щоб бачити – потрібно мати очі, тому і раб може бути видоком, коли йдеться про подію. Щоб розуміти право, щоб бути свідком угоди, щоб упізнати правду і сприяти там, де таке сприяння потрібне, де йде мова про виникнення або відсутність *права* – потрібно бути *вільною людиною* ... Коли я закликав таких вільних людей і при них здійснив угоду, або їм надам питання про право, то я таким чином покладаюся на їх сприяння або говорячи мовою древніх актів, – шлюся на них ... послухи стали так називатися тому, що на них посилалися сторони. Якщо я поклався або послався на кого-небудь, то цим самим я викликаю його сприяти мені, я роблю його моїм пособником» [15, с. 101, 102]. Далі М. А. Дювернуа відзначав, що з часом «назви послуха і видока в Руській Правді змішуються» [15, с. 103]». Цю тезу дослівно повторив і сучасний російський дослідник О. В. Бобровський, який у своїй кандидатській дисертації (рік захисту 2007) написав буквально таке: «в більш пізніх списках Руської Правди поняття «видока» і «послуха» змішуються» [23, с. 9].

Дювернуа вважав, що послухи залучалися, «коли для судді не було зрозумілим право». Коли у «Просторій Правді» виробляються і точніше визначаються «догми», послухи перетворюються у простих свідків [15, с. 181, 182]. Але «Простора Правда», як справедливо відзначає С. Б. Чебаненко, не стільки уточнює догми, скільки відбиває ускладнення правової ситуації (ось тут вже послухи як помічники судді і стали б якраз у нагоді) [24, с. 21]. Община допомагала на суді сторонам у ролі послухів, вони ж виступали і свідками «доброї слави», котрі підтверджують добропорядність сторони, а саме у ролі співприсяжників і свідків різного роду правовідносин (купівлі, займів), їх голос часто вирішував справу. Індивід у своїй повсякденній діяльності був вільно чи не вільно оточений увагою сородичів і сусідів, і будь-яка його правова дія була публічною [15, с. 94, 95].

Характеризуючи систему доказів за Руською Правдою, М. А. Дювернуа писав: «На першому плані стоять свідки, за браком їх, або як додатковий засіб, йдуть формальні докази. Для формальних доказів вказано певну послідовність, від сильніших випробувань до менш сильних. У справах більшої цінності – залізо, меншої – вода, нарешті, останнє місце належить присязі. Закон у небагатих випадках визначає абсолютним чином силу того або іншого доказу, залишаючи суду свободу оцінки їх в кожному даному випадку» [15, с. 192]. Такої ж точки зору дотримувався і відомий дореволюційний юрист В. І. Сергієвич [25, с. 582].

І знову знаходимо майже дослівний повтор висновку М. А. Дювернуа в авторефераті дисертації О. В. Бобровського: «На думку автора, процедура випробування залізом застосовувалася при розгляді найбільш тяжких злочинів, а саме, коли позивач обвинувачував відповідача у вбивстві, або в інших справах, коли сума позову

була значною і перевищувала півгривні золота. До випробування водою за Руською Правдою, як правило, вдавався під час розгляду справ про крадіжку з незначною сумою позову» [23, с. 10]. Таким чином, і сьогодні новаторська для свого часу робота М. А. Дювернуа є важливим джерелом для сучасних дослідників.

Серед фахівців ця робота, видана окремою книгою у 1869 р., одразу отримала високу оцінку. Через 45 років після виходу цієї книги у світ знаний дореволюційний вчений-цивіліст Ю. С. Гамбаров (у 1880–1882 рр. – доцент Новоросійського (Одеського) університету, з 1906 р. – завідувач кафедри цивільного права Санкт-Петербурзького політехнічного інституту) характеризував її як «найвидатніше досі в усій нашій історико-цивілістичній літературі дослідження» [26]. Інший відомий дореволюційний фахівець у галузі історії права, уродженець Катеринослава, професор Петроградського університету О. Е. Нольде писав у 1917 р. про цю книгу М. А. Дювернуа, що «написана з великим блиском і талантом», вона належить до числа «найбільш цінних творів Миколи Львовича» [27].

Список використаних джерел: 1. Энциклопедический словарь : в 86 т. – Т. 11: Домиций – Евреинова / под ред. К. К. Арсеньева и засл. проф. Ф. Ф. Петрушевского ; издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С. Петербург). – СПб. : Семенов. типо-литография (И. А. Ефрона), 1893. – 476 с. 2. Каминка А. Дювернуа, Николай Львович / А. Каминка // Новый энциклопедический словарь : в 29 т. / под ред. К. К. Арсеньева. – СПб. : Изд. общ. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1911–1916. – Т. 17 : Душевные болезни – Жуки. – [1914]. – 8 с. + 964 стлб. + 2 с. 3. Томсинов В. А. Николай Львович Дювернуа (1836–1906) // Российские правоведы XVIII–XX веков : Очерки жизни и творчества : в 2 т. / В. А. Томсинов. – Т. 1. – М. : Зерцало, 2007. – С. 510–519. 4. Лушников М. В. Трудовое право и гражданское право : Жизнь и научное наследие Н. Л. Дювернуа, В. М. Гордона, Б. В. Чредина и А. В. Венедиктова / М. В. Лушников // Вестник трудового права и права социального обеспечения. – Вып. 1 : Основатели ярославской школы трудового права и права социального обеспечения: портреты на фоне времени / под ред. А. М. Лушниковой, М. В. Лушниковой. – Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 2006. – С. 65–76. 5. Батова С. А. Николай Львович Дювернуа / С. А. Батова // Вестник Российской правовой академии. – 2009. – № 4. – С. 3–5. 6. Гамбаров Ю. С. Николай Львович Дювернуа, 1836–1906 / Ю. С. Гамбаров // Цивилист. – 2006. – № 3. – С. 108–112. 7. Бушин И. В. О национальной специфике формирования российской государственности в работах Н. Л. Дювернуа и Л. А. Тихомирова / И. В. Бушин // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2006. – № 5. – С. 21–27. 8. Дювернуа Николай Львович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.uniyar.ac.ru/index.php/Дювернуа_Николай_Львович. 9. Кричевский Г. Г. Диссертации университетов России 1805–1919 гг. : библиогр. указ. / Ин-т истории естествознания и техники АН СССР / Г. Г. Кричевский. – М. : Наука, 1984. – 693 с. – Рукопись. 10. История политических и правовых учений : учеб. для вузов. – Изд. 2-е, стер. / под общ. ред. чл.-кор. РАН, д-ра юрид. наук, проф.

В. С. Нерсесянца. – М. : Издат. группа Норма – Инфра-М, 1998. – 736 с. **11.** Дювернуа Н. Л. Значение римского права для русских юристов / Н. Л. Дювернуа. – Ярославль : В тип. Г. Фальк, 1872. – [2], 25 с. **12.** История кафедры гражданского права Санкт-Петербургского государственного университета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law.spbu.ru/Structure/Departments/Grprav/About.aspx>. **13.** Дювернуа, Николай Львович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Дювернуа,_Николай_Львович. **14.** Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в Древней России. Опыты по истории русского гражданского права / предисл. канд. юрид. наук А. В. Коновалова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 394 с. **15.** Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России : Опыты по истории русского гражданского права / Н. Л. Дювернуа. – М. : В Университет. тип. (Кратков и К°), 1869. – 415 с. **16.** Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв. / В. В. Момотов. – М. : Зерцало, 2003. – 416 с. **17.** Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка : в 3 т., в 6 ч. – Репр. изд. – Т. 1. – Ч. 2: Е–К / И. И. Срезневский. – М. : Книга, 1989. – 807–1419 стлб. + 49[2] с. **18.** Гартунг Н. История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России / Н. Гартунг. – СПб. : Тип. Э. Арнгольда, 1868. – 206 с. **19.** Ступникова Н. Н. Доказательства и процедура доказывания в Древней Руси / Н. Н. Ступникова // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2010. – № 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jurnal.org/articles/2010/hist11.html>. **20.** Энгельман И. Систематическое изложение гражданских законов, содержащихся в Псковской судной грамоте : рассуждение студ. С.-Петерб. ун-та, Юрид. фак., по юрид. разряду, 4 курса / И. Энгельман. – СПб. : Тип. Э. Веймара, 1855. – 199 с. **21.** Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнерусскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии / С. В. Пахман. – М. : Университет. тип., 1851. – 212 с. **22.** Демченко В. Г. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по судебным делам по русскому праву до Петра Великого / В. Г. Демченко. – Киев : В Университет. тип., 1859. – 107 с. **23.** Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по «Русской Правде» : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Бобровский Олег Викторович. – Казань, 2007. – 27 с. **24.** Чебаненко С. Б. Воздействие княжеской власти на общинные институты и процессуальные действия в сфере разрешения конфликтов в домонгольской Руси (IX – начало XIII в.) / С. Б. Чебаненко // Вестник Удмуртского университета. История и филология. – 2008. – Вып. 2. – С. 17–23. **25.** Сергиевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. – 4-е изд., доп. и поправл. / В. И. Сергиевич. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. – 667 с. **26.** Гамбаров Ю. С. Николай Львович Дювернуа / Ю. С. Гамбаров // Вестник гражданского права. – 1914. – № 5. – С. 7. **27.** Нольде А. Э. Памяти Николая Львовича Дювернуа (К десятилетию со дня его кончины) / А. Э. Нольде // Вестник гражданского права. – 1917. – № 1. – С. 9.

Надійшла до редколегії 24.11.2013

Греченко В. А. Н. Л. Дювернуа как историк права Киевской Руси

Проанализированы историко-правовые взгляды выдающегося дореволюционного учёного Н. Л. Дювернуа относительно источников права и судопроизводства в Киевской Руси, характера, принципов гражданского процесса, доказательств и доказывания по Русской Правде, сущности понятий «видоки» и «послухи».

Ключевые слова: Русская Правда, возникновение права, суд, система доказательств, свидетели.

Grechenko V. A. M. L. Duvernois as a historian of law of Kievan Rus

This article examines the historical and legal views and biography of a famous pre-revolutionary scientist M. L. Duvernois who certain time worked in Ukraine and made a significant contribution to the training of legal professionals in Novorossiysk University of Odessa-city. Biography and scientific contributions of M. L. Duvernois were highlighted by a number of scholars, but in some of the publications there were inaccuracies and errors mentioned in this publication. As a primary source of research it was taken his master's thesis «Sources of Law and Justice in Ancient Russia. Experiments in History of Russian Civil Law» first published in 1869. The author emphasizes that as the goal of his study of sources of law and justice in Kievan Rus M. L. Duvernois put identify of characteristic features of ancient legal culture. Thereafter by the views of M. L. Duvernois on grounds and causes of law emergence in Kievan Rus were considered. In his study M. L. Duvernois indicates a direct link political development of Eastern Slavs with the emergence, formation and improvement of law. Describing the justice of that time M. L. Duvernois emphasizes that the main task of the judge was reconciling those who argued. It was given the detailed analysis of M. L. Duvernois' understanding of witness role in civil proceedings of that time, the views of the scientist compared with the views of his contemporaries, such as S. V. Pakhman, V. G. Demchenko, I. Engelmann. M. L. Duvernois studied the system of evidence and the proof by the Russkaya Pravda, highlighting the key role of witness in this, and after that – tests. In cases of more values it was used a test by iron; less values – by water, and the last place belonged to oath. Scientific works of M. L. Duvernois need further study and may be a subject of a dissertation or a monograph. Materials of this article can be used in the classroom when teaching the subject «History of State and Law of Ukraine» and when writing academic papers on the contribution of M. L. Duvernois in the development of the history of law.

Keywords: emergence of law, justice, system of evidence, the Russkaya Pravda, witnesses.

